Шарқ юлдузи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

7

1989

58-йил чиқиши

Бош муҳаррир
Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Саид АҲМАД
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ
(наср бўлими мудири)
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ

Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Муҳаммад СОЛИҲ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Туроб ТЎЛА
УЙҒУН
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул котиб)
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

www.ziyouz.com kutubxonasi

Азим Раҳимов

ЗАМОН СИНОВИ

1988 йилнинг адабий танқиди ҳақида

Қайта қуриш ва демократия тафаккур парвозига кенг йўл очиб берди. Эндиликда маънавий қадриятларга, адабий меросимизга ҳақиқий марксча-ленинча муносабат принципларини қарор топдириш, ўринсиз камситилиб келинган асарлар ва ижодкорлар ижодини қайта баҳолаш, баҳоси орттириб юборилган асарларнинг ҳақиқий қимматини аниқлаш учун етарли шароит туғилди. Шу билан бирга, қайта қуриш баҳона, айрим ҳолларда адабий тараққиёт ҳамда ижтимоий кураш тажрибаси туғдирган ва замон синовидан ўтган тушунчаларимизга менсимай муносабатда бўлишга уриниш ҳолларига ҳам дуч келиш мумкин. Шундай экан, бугунги кунги адабий танқидчилик жамият фикрини ўзида ифода қиляптими, шу кунги муаммоларни ўзида тўла акс эттиряптими?

Ана шу саволларга жавоб излаб кўрайлик.

Бу вазифалардан келиб чиқадиган бўлсак, сўнгги йилларда нашр этилган адабий-танқидий асарларда қайта қуриш руҳи қай даражада акс этган?

1988 йилда Абдулла Қаҳҳор ижодига бағишланган иккита йирик китоб яратилди. Бу тадқиқотларни адиб ижодини илмий ўрганишнинг муайян якуни, синтези дейиш мумкин. Уларда фақат А. Қаҳҳор ижодини ўрганиш иши якунланибгина қолмасдан, шу билан бирга, адиб ижоди биринчи маротаба холис баҳоланди ҳам. Чунки бу китобларда А. Қаҳҳор ижодигагина эмас, турғунлик даври келтириб чиқарган адибнинг шахси ва мероси атрофидаги мунозараларга ҳам муносабат билдирилади, якун ясалади. Бу ўринда гап Ўзбекистон ФА мухбир аъзоси Матёқуб Қўшжоновнинг «Абдулла Қаҳҳор маҳорати» ҳамда Беруний номидаги республика Давлат мукофотининг лауреати Озод Шарафиддиновнинг «Машҳур кишилар ҳаёти» сериясида чиққан «Абдулла Қаҳҳор» китоби ҳақида бораётир.

М. Қўшжоновнинг «Абдулла Қаҳҳор маҳорати» китоби адиб ижоди устида узоқ йиллар олиб борилган илмий кузатишлар натижасидир. А. Қаҳҳор маҳорати сирларини очиш, унинг услуби хусусиятларини аниқлаш ушбу китобнинг асосий моҳиятини ташкил этади. Танқидчи адибнинг ҳикоячилик маҳоратини тадқиқ қилар экан, масалага рус ва жаҳон адабиёти нуқтаи назаридан ёндашади. Бу нарса мунаққидга А. Қаҳҳор новеллаларининг жаҳоншумул аҳамиятини очиш имконини беради. Шу муносабат билан китобда ижод психологияси, ижодий жараён, услуб назарияси билан боғлиқ қатор масалалар ҳам ёритилади.

О. Шарафиддиновнинг «Абдулла Қаҳҳор» китобида эса бўлажак адибнинг шаклланиши кўрсатилади. Адиб ҳаёт йўлини кенг ёритиш орқали унинг кейинчалик яратилган асарлари манбалари, бўлажак қаҳрамонларининг прототиплари, асарларининг ижодий тарихи билан таништирилган. Китобдаги «Сароб» ҳамда «Қўшчинор чироқлари» романлари таҳлили мукаммал.

О. Шарафиддинов айниқса А. Қаҳҳор асарларидаги энг кичик персонажларни таҳлил қилишда катта маҳорат кўрсатади. Эпизодик образларни шу қадар чуқур ва мукаммал ўрганиш зарур эдими, дейиш мумкин. Гап шундаки, «Сароб» романидаги эпизодик қаҳрамонларни чуқур таҳлил қилиб, О. Шарафиддинов романда ижобий кучлар заиф чиққан, деган даъвонинг асоссизлигини исботлайди. Умуман олганда, бадиий асарлардаги кичик образларни бундай чуқур таҳлил қилиш билан мунаққид танқид ва адабиётшуносликнинг нақадар кенг имкониятларга эгалигини, адабий асар эса бадиий-эстетик тадқиқот учун битмас-туганмас манба эканлигини намойиш қилади.

Улкан ёзувчининг ҳаёти — бошқалар учун ибрат. А. Қаҳҳор тўғрисида китоб ёзишга киришаркан, О. Шарафиддинов мана шу ғоядан келиб чиқади.

Қайта қуриш ва ошкоралик даври босиб ўтган йўлимизга бир назар ташлаб, совет халқининг фидокорона меҳнати билан амалга оширилган барча ютуқларни алоҳида таъкидлаган ҳолда, йўл қўйилган барча негатив ҳолатлар, қонунчиликнинг бузилиши, ленинча нормалардан чекинишлар, волюнтаризм, бюрократизм, лоқайдлик сингари хатоликларга принципиал муносабатда бўлишга даъват этмоқда. Шундай экан, олдинги босқичлардаги адабий жараённи ўрганишда масалага танқидий қараш айниқса муҳимдир. Эндиликда, қайта қуриш ўзининг иккинчи босқичига қадам қўйган бир шароитда, биз ўтмиш адабий жараёни тўғрисида фикр юритганда, масалага шу куннинг талаб ва эҳтиёжлари нуқтаи назаридан қарашимиз, бирёқламаликка йўл қўймаслигимиз, шаблон бўлиб қолган формулировкаларни такрорлашга ҳам, олдинги давр адабий жараёнидаги ижобий тенденцияларни инкор этишга ҳам йўл қўймаслигимиз керак. Шу нуқтаи назардан қараганда, таҳлил қилинаётган китобларда эътироз туғдирмасдан қолдирмайдиган баъзи бир ўринлар ҳам борлигини айтиш лозим. Масалан, О. Шарафиддиновнинг китобида 20—30-йиллар адабий жараёни мафкуравий кураш кучайган, миллатчилик кескин танқид қилинган давр сифатида характерланади, М. Қўшжонов ҳам 20—30-йилларни социалистик тузум иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан катта қадамлар билан олға борган пайт деб баҳолайди, бу даврда адабиётда юксак ғоявий-

www.ziyouz.com kutubxonasi

лик учун кураш олиб борилганлигини таъкидлайди. Масалага чуқурроқ қарайдиган бўлсак, А. Қодирий «Меҳробдан чаён» романида «Ўтган кунлар»дагига қараганда реализмдан бироз орқага чекинди. Чунки юксак ғоявийлик учун кураш шиори остида қилинган ноҳақ танқидлар Қодирийни реалистик ақидаларга бироз иккиланиб, шубҳа билан қарашга мажбур қилди. О. Шарафиддинов китобида эса шундай жумлаларни ўқиймиз: «Адиб, агар у чиндан ҳам реалист бўлса, агар ҳаққонийлик принципи унинг учун ҳамма нарсадан юқори турадиган ягона принцип бўлса, агар у ўз асари билан халқига, дунёни қайта қураётган революцион ишчилар синфига, меҳнаткаш деҳқонлар оммасига хизмат қилишни ўзининг муқаддас мақсади деб билса, албатта, мамлакат ҳаётидаги ана шу муҳим ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни акс эттирмаслиги мумкин эмас». Бу жуда тўғри гаплар. Лекин шуниси ҳам тўғрики, А. Қаҳҳор ҳақиқий реалист бўла туриб, негадир 20—30- йиллар халқ ҳаётидаги жуда катта фожиаларни, ҳеч бўлмаганда, очарчиликни акс эттиришга ўзида журъат тополмади.

Озарбайжон ёзувчилар союзининг раиси Анорга мурожаат қилиб, «Комсомольская правда» газетасининг мухбири: «Нега сизларда шахсга сиғиниш ва турғунлик даврларида босилмаган асарлар йўқ?» деб сўраганида, «Бунинг сабаби: бизлар ё ҳеч қандай асарнинг нашр этилишига қаршилик қилмайдиган ҳақиқий демократлармиз, ёки жамиятнинг тишига тегадиган асарлар ёзишга журъат этолмайдиган қўрқоқлармиз», — деб жавоб берди.

Хўш, бизлар-чи?

Бизда ҳам нашр этилмасдан ётган бирорта асар яратилган эмаски, бу ҳол кишини адабиёт ва ёзувчининг халқ олдидаги бурчи ва масъулияти ҳақида ўйлашга мажбур этади.

Шунингдек, М. Қўшжоновнинг: «Ўтмишда ҳаёт шароитлари билан санъаткор орасида қандайдир зиддият — дисгармония бўлса, янги жамият заминида бу зиддият асорати ҳам қолмади, ҳаёт шароитлари билан санъаткор орасида бир-бирига мослик — узвий боғлиқлик пайдо бўлди», — деган гаплари аслида назарий жиҳатдан тўғри бўлса-да, бугунги кунда унга тўла қўшилиб бўлмайди.

ВКП(б) МКнинг 1946—1948 йилларда қабул қилган адабиёт ва санъат тўғрисидаги қарорлари асоссиз ва нотўғри эканлиги ҳозирда аниқ бўлиб қолди. Бироқ О. Шарафиддиновнинг китобидаги: «Бу қарорларнинг баъзиларига айрим санъаткорларга нисбатан ножоиз иборалар қўлланган бўлса-да, баъзи асарлар керагидан ортиқ кескин оҳангларда қораланган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси совет адабиёти ва санъатининг ривожида катта роль ўйнайди», — деган гапларга ҳам танқидий қараш керак.

М. Қўшжоновнинг «Айний бадияти эволюцияси», Б. Назаровнинг «Ҳамза абадияти» китоблари ҳам диққатга сазовор. М. Қўшжоновнинг рисоласида улкан адибнинг ижод лабораторияси таҳлилдан ўтказилади. Айниқса, «Эсдаликлар» поэтикасига бағишланган саҳифалар адиб ижодини, жанр табиатини бадиий-эстетик таҳлил қилишда мусаффо оқим нафасини элтади. Бироқ С. Айнийнинг илк романларида психологизмнинг етарли эмаслиги, инсон руҳий оламини очишга унчалик эътибор берилмаганлиги ва бунинг объектив ҳамда субъектив сабаблари тадқиқотчи назаридан четда қолган кўринади.

Ҳозирги адабий-танқидий китобларда адабий таъсир масалалари катта ўрин тутади. М. Қўшжонов, О. Шарафиддиновларнинг юқоридаги китоблари, Н. Каримовнинг «Пушкин ва ўзбек шеърияти», Р. Иноғомовнинг «Кўнгиллар аро кўприк», Бойназар Йўлдошевнинг «Қардошлик туйғулари», Н. Комиловнинг «Бу қадимий санъат», Масъуд Расулийнинг «Шарқни англаш» («Постижение Востока») рисолаларида ҳозирги адабий тараққиётда миллий адабиётларнинг ўзаро алоқалари тўғрисида фикр юритилади. Бу қонуний ҳолдир. Чунки турли халқлар миллий адабиётларининг бир-бирига таъсир этиб, бир-бирини бойитиши узлуксиз давом этадиган, борган сари ижодийроқ характер касб этадиган жараёндир, адабий тараққиётни муттасил озиқлантириб турадиган туганмас чашмадир. Шундай экан, миллий адабиётларнинг ўзаро алоқалари ва бир-бирига таъсири масалаларини доимий кузатиб бориш, тажрибаларини умумлаштириш зарур.

Таъсирланишни Н. Комилов чашмадан сув ичишга ўхшатиб жуда яхши қилибди. Гарчи бу ўхшатиш Белинскийдан кейин янгилик бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда, жуда топиб айтилган гапдир. Адабий таъсир фақат адабиёт тараққиётини бойитибгина қолмасдан, умуман, халқ маданий савиясининг юксалишига кучли таъсир кўрсатувчи омил ҳамдир. У орқали халқ жаҳон маданияти, ижтимоий тафаккури ҳамда мафкуравий соҳадаги ютуқларини синтез қилади, ўзлаштира боради. Биз эса бу самарали ижодий жараённи тадқиқ ва талқин қилишда ҳали ўша сийқаси чиққан ўхшаш мавзулар, ўхшаш образлар, ўхшаш деталлар ва жумлалар қидиришдан нари кетолмаяпмиз, адабий таъсир самараларини қадрлаб муносиб баҳолаганимиз ҳолда, унинг механизмини очишнинг усул ва методларини топа олмасдан, бир жойда депсиниб қолмоқдамиз. Н. Комилов бу китоби билан адабиётимиз тарихининг ҳозиргача қоронғи бўлиб келаётган бутун бир соҳасини ёритди, қатор ўзбек ёзувчилари ижодининг анча мукаммал ва тўла манзарасини чизишга эришди. Ўтмишда яратилган таржима асарларнинг жамият тарихи ҳамда тафаккурида ўйнаган роли ва уларнинг бугунги кун учун аҳамиятини белгилаб беришга ҳаракат қилди. Айниқса, Хоразм таржима мактабининг тадқиқотга асос қилиб олинганлиги назарий ва амалий хулосалар чиқариш учун муаллифга қулай имконият беради. Бироқ айрим ўринларда масалага муносабатда тадқиқотчи позициясининг аниқ эмаслиги сезилади. Масалан, Шарқ адабиёти учун маълум даражада хос бўлган дабдабали услуб тўғрисида бирор нарса дейилмайди. Буни шундан ҳам кўрса бўладики, китобда Табибийнинг ўз таржималарида оригиналнинг ижтимоий-ахлоқий томонларини кучайтирганлиги, унинг тарбиявий аҳамиятини оширганлиги ҳақида гапирилади. Бироқ бадиий таржимада оригиналнинг ахлоқий томонини кучайтириш дегани аслида нима? У қандай қилиб амалга оширилади? Бу ҳақда ҳеч нарса айтилмайди. Китобда кўплаб муаммолар тилга олингани ҳолда, оз масала ҳал қилингандай таассурот туғилади.

Н. Худойберганов «Ишонч» китобида шу кунги адабиёт ва танқидчиликнинг долзарб масалалари тўғрисида фикр юритади. Унда адабиётимиз тараққиётига тўсқинлик қилаётган иллатлар куюнчаклик билан рўй-рост танқид қилинади. Бадиий асарларни, умуман, адабий жараённи таҳлил қиларкан, Н. Худойберганов санъатнинг юксак мезонларидан келиб чиқади, ҳар бир асар ҳаётий,

www.ziyouz.com kutubxonasi

салмоқдор бўлишини талаб қилади. Манаққид танқидда юзакичилик, далилсиз мақташ ёки қоралашни маъқулламайди. Умуман олганда, Н. Худойберганнинг бу китобидан қайта қуриш руҳи барқ уриб туради, китобга кирган кўпчилик мақолалар учун хос бўлган танқидий руҳ, принципиаллик ҳамда талабчанлик бошқа танқидчилар учун ҳам ибрат бўла оладиган фазилатлардир. Шунга қарамай, Н. Худойберганнинг «ғоявийлик» терминини тушуниши, унга берган талқини билан мунозара қилмасдан бўлмайди.

Дарҳақиқат, ғоя ва ғоявийлик тушунчалари гарчи жуда яқин бўлсалар ҳам, барибир, улар бир-биридан фарқ қилувчи мустақил тушунчалардир. Ғоявийлик, Н. Худойберганов таъкидлаганидек, ёзувчининг «асарда айтмоқчи бўлган фикри» эмас. Ғоявийлик ёзувчининг қаламга олинган, тасвирланаётган материалга ижтимоий, фалсафий ҳамда ахлоқий муносабатидир, асарда ифодаланган мазмуннинг ижтимоий йўналишидир. Ғоявийлик санъаткор ижтимоий-сиёсий қарашларининг аниқлиги, даврнинг илғор ғояларига дахлдорлиги, асарнинг ижтимоий йўналишидирки, у талант билан бевосита боғлиқ бўлолмайди. Н. Худойберганов эса ғоявийликни санъаткор шахси, талантига боғлаб қўядики, бунга қўшилиб бўлмайди. Санъаткор, агар у чиндан ҳам ҳақиқий талант эгаси бўлса, дунёқараши қандай бўлишидан қатъи назар, ўз асарларида ҳақиқатни ёза олади. Чунки санъаткорнинг эстетик идроки, гениал истеъдоди даврнинг зарарли ғояларидан устун келади ёхуд дунёқарашидаги чекланганликларини ёриб чиқиб, борлиқни ҳаққоний кўрсатишга имкон яратади. Айниқса, шу кунларда ўтмишда ғоявий-сиёсий хатоликлар тамғаси зўрма-зўраки ёпиштирилган кўплаб ижодкорларнинг мероси қайтадан тикланаётган, маданий меросимизга муносабат қайта кўриб чиқилаётган бир шароитда адабиёт ва санъатда ғоя ва ғоявийлик, талант ва дунёқараш масалаларини тўғри ҳал қилиш жуда ҳам муҳимдир.

Н. Худойберганов — талабчан танқидчи. У адабиётимиз равнақи йўлида, санъатнинг манфаатлари йўлида ўзини ҳам, бошқани ҳам аямайди. Бироқ айрим ўринларда Норбойнинг ўзи ҳам адабий танқид назарий билим, мантиқий исботга асосланган соҳа эканлигини унутиб қўяди, тафсилотларга берилиб кетади, асар мазмунини сўзлаб бериш иштиёқидан ўзини тийиб қола олмайди. Буни айниқса Т. Қаипбергеновнинг «Кўз қорачиғи» романига бағишланган мақоласида кўриш мумкин. Роман савия жиҳатидан юқори асарми ёки бўшми? Гапнинг рости, Н. Худойберганов мақоласига асосланиб бу ҳақда бирор хулоса чиқариш амри маҳол. Тўғри, бундай нуқсонлар Норбойнинг барча ишлари учун эмас, балки айрим мақолалари учунгина хос. Лекин юқоридаги мақолада кўзга ташланган яна бир қусур ҳам борки, уни Норбойнинг қарийб бутун ижоди, услуби учун характерли бўлган иллат деб айта оламиз. Гап шундаки, танқидчи асарларга юксак бадиий-эстетик талаблар қўяди-да, сўнгра «асар автори бунга қисман эришади» деб якунлайди ўз фикрини. Ажабо, «қисман эришади», «бир қанча ўринларда муваффақиятга эришади» дегани бу асар бадиий жиҳатдан мукаммал деганими ёки заиф деганими? Мукаммал бўлса — мукаммал, заиф бўлса — заиф деб қўя қолса бўлмайдими? Бундай мужмал иборалар Н. Худойберганнинг принципларига сира тўғри келмайди.

Баъзи мақолаларда Н. Худойберганов меъёрни унутиб қўяди, кўпсўзлиликка берилади, керагидан ортиқ даражада эзмалик қилади. Натижада мақола ҳаддан ташқари чўзилиб кетади. Ундан оладиган бадиий-эстетик таассурот, илмий-танқидий сабоқнинг салмоғи етарли бўлмасдан қолади. Тўпламга кирган «Ҳаммаси таҳлилда кўринади» мақоласи тўғрисида шуни айтиш мумкин. Баъзи масалалар, айрим фактлар ҳамда мисоллар бир неча мартадан такрорланади. Тўғри, бир хил факт ёки масалага мақолада қайта-қайта мурожаат қилиш мумкин. Лекин ана шундай мақолаларни бир тўпламга жамлашда уларни бир сидра кўриб чиқиш ва таҳриридан ўтказиш зарур эмасми? Ҳеч бўлмаганда, китобхоннинг вақтини аяш керак-да ахир!

Ботирхон Акрамовнинг «Оламнинг бутунлиги» рисоласида шеъриятда ҳаққонийлик, образлилик каби масалалар Миртемир, Асқад Мухтор, Абдулла Орипов, Рауф Парфи лирикаси таҳлили асосида ёритилади. Бу шоирлар ижодининг мавзулари, мотивлари, санъаткор сифатидаги такрорланмас хусусиятлари очилади. Ҳозирги замон шеъриятининг баъзи муҳим масалаларига тўхталар экан, мунаққид шеъриятга чуқур билим ҳамда профессионал малака билан муносабатда бўлишга даъват этади. Шеъриятга ва шоир шахсига доимо ҳадиксираб қараш, ҳар қандай асардан социалистик реализм, коммунистик партиявийлик позицияларидан чекинишни кўришга, ғоявий хатолар ахтаришга одатланиб қолган баъзи танқидчиларнинг қарашларини принципиал танқид остига олиб тўғри иш қилади. Б. Акрамов таъкидлаганидек, «Шоир зоти билан бугунги закий китобхон ўртасида туришга лойиқ бўлиш учун танқидчининг шеърий диди, профессионал иқтидори, одил ҳакамлиги билан бирга саховати ҳам керак» бўлади.

Бироқ барча масалаларда ҳам мунаққиднинг фикрларини тўғри дейиш қийин, унинг лирик поэзияни таҳлил қилиш усулларини ҳар доим ҳам маъқуллаб бўлмайди.

Б. Акрамов поэтик образ яратишнинг фақат «нимагадир нисбатлаш, муқояса қилиш, сўзга кўчма маъно бериш, баъзан фавқулодда муболаға, рамзлардан фойдаланиш» усулларинигина тан олади ва уни бирдан-бир ва ягона усул деб билади. Натижада, таҳлил қилишда ҳам, материал танлашда ҳам, ўз фикрларини тасдиқлаш учун шеърий парчалар келтиришда ҳам танқидчи шу мезондан келиб чиқади. Шу нуқтаи назардан қараб, А. Ориповнинг кейинги давр ижодида тимсоллар, ташбиҳлар, образлар борган сари камайиб, бунинг ўрнига, ташбиҳларсиз, тимсолларсиз, сўзлар ўз маъносида қўлланиладиган автологик образлар кўпайиб кетяпти деб ноўрин ташвиш чекадики, буни назарий ҳамда методологик жиҳатдан тўғри деб бўлмайди. Бунинг устига, Б. Акрамов ўз китобида кўп ўринларда мисраларни жўнлаштириб таҳлил қилади, шеърий парча келтириб, уни шарҳлаш, мазмунини қайтадан сўзлаб бериш билан овора бўлиб қолади. Масалан, У. Азимовнинг «Шоирлари ёлғон айтса, ўлади эл» деган мисрасини таҳлил қилар экан, Б. Акрамов уни «тўғри сўзнинг мўъжизакор кучи, ёлғон сўзнинг касри» таърифи дейиш билан ўз вазифасини бажарган бўлади, мисралардаги фожиали оҳанг тадқиқотчини ҳаяжонга солмайди.

Шеър туйғудир. Б. Акрамовни эса шеърдаги туйғу эмас, афтидан, воқеалар, манзаралар кўпроқ қизиқтирадиганга ўхшайди. Бу, эҳтимол, тўғридир. Лекин мунаққиднинг нима учун «руҳий теранлик даъво қилмайдиган оддийгина воқеабанд шеърлар»ни танлаб олишини тушуниб бўлмайди. Танқидчи шуларга асосланиб фикр юритадики, бундай фикрлар поэзиянинг аҳволи ҳақида тўғри хулоса чиқаришга имкон беради деб айтиш қийин.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Кишини ажаблантирадиган жойи шундаки, баъзи адабиётшунос ва танқидчилар фандаги, умуман, мафкура оламидаги янгиликлардан ҳамда ўзгаришлардан яхши хабардор эмасликларини ошкор қилиб қўядилар, эскича қарашлар, эскича андазаларга ёпишиб оладилар. Ҳанифа Солиҳованинг «Инқилобий шеърият» («Поэзия, рожденная революцией») китобида жадидлар чор маъмурияти, маҳаллий амалдорлар, бой ва савдогарларнинг манфаатларини ёқлаб, одамлар эътиборини синфий курашдан четга тортувчи кишилар сифатида таърифланади. Эътибор беринг, бу фикрлар 1988 йилда айтиляпти! Тўғри, жадидизмга ўз даврининг прогрессив ҳаракати деб қараш эндигина қарор топмоқда. Бироқ жадидизмга бир оз бўлса-да тараққийпарвар ҳаракат деб қараш қатъиян ман қилинган турғунлик йилларида ҳам адабиётшунос ва танқидчилардан ҳеч қайсиси масалага бу даражада бирёқлама муносабатда бўлган эмас эди, деб ўйлайман. Хўш, жадидизмга тараққийпарвар оқим сифатида қараш-ку эндигина расм бўлиб келяпти дейлик. Дукчи эшон ҳаракатига қараш-чи? Маълумки, ўтган аср охирларидаги Мингтепа воқеаларига янгича қараш олдинроқ қарор топган бўлишига қарамасдан, шу давр шеърияти ҳақида баҳс юритувчи китоб автори бу масалага муносабатда ҳам эскириб қолган қарашлардан қутула олмаганлиги кишини жаҳлантиради. Дарвоқе, тадқиқотчининг Дукчи эшон ҳаракатига бу каби эскича қараши унинг жадидизмга берган ўта бир томонлама характеристикаси тасодифий эмаслигини кўрсатади. Даврнинг иқтисодий ва сиёсий воқеаларига тўғри характеристика беролмаган адабиётшунос ўша давр адабиёти ҳамда адабий ҳаракатчилигини холис ёрита олади деб бўладими? Китобда Муқимий ва Завқийларнинг Мингтепа воқеаларига бағишланган асарларини ҳозирги замон ва фан ютуқлари нуқтаи назаридан танқидий таҳлил қилиш ўрнига, ўша илгаридан маълум гапларни айтиш билан чегараланиб қолганлигига сабаб ҳам худди шундадир.

«Адабиёт ва санъат» тўпламининг 1988 йилги китоби барвақт нашрдан чиққанлиги ҳаммани мамнун қилди. Хўш, унда босилган мақолалар-чи?

Тўпламда ўзбек санъатининг қарийб барча турларига оид мақолалар берилган. Улар орасида бир қатор бақувватлари ҳам бор. Бундайлар сирасига Н. Каримовнинг «Қайта қуриш ва адабий танқид», С. Мамажоновнинг «Ҳозирги ўзбек романларидаги ғоявий ва эстетик изланишлар», А. Каттабековнинг «Тарихий факт ва бадиий талқин» мақолаларини киритиш мумкин.

Романчилик тараққиётида доим тарихий роман етакчилик қилиб келган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек романчилигида ҳам кўринади. Шу билан бирга, бугунги ўзбек тарихий романи тараққиётида икки хусусият мавжуд. Биринчиси, тарихий романларда воқеалар ва характерларни бадиият мантиқига мувофиқ асослаш ўрнига, тарихий ҳужжатларга ишора қилиш, асардаги бадиий зайифликларни ана шу тарихий ҳужжатлар билан асослашга интилиш бўлса, иккинчиси, тарихий асарларни баҳолашда бадиий адабиётнинг санъат сифатида ўзига хос қонуниятлар билан иш кўришини ҳисобга олмаслик, сийқаси чиққан вульгар-социологизм усулидан четга чиқолмасликдир. С. Мамажонов ва А. Каттабековларнинг мақолаларида ана шу иллатлар ҳаққоний танқид қилинади. Лекин бу мақолаларда олға сурилган баъзи бир қоидалар, адабий жараённи таҳлил қилишдаги усуллар билан келишиб бўлмайди. «Қайта қуриш ва адабий танқид» мақоласида «адабиёт қайси савияда бўлса, танқид ҳам ўша даражада бўлади», — деган тезис қоидага айлантирилганки, бизнингча, бу тўғри эмас. Чунки адабиёт тараққиёти тажрибаси бундай тезисни тасдиқловчи материал бермайди. Ахир ўзингиз ўйлаб кўринг! Асримизнинг 20-йилларида ўзбек адабий танқидчилиги Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат асарлари савиясида эди деб бўладими? Асло! Урушдан кейинги давр танқидчилиги бадиий адабиёт билан баравар тараққий этган дейиш мумкинми? Йўқ. Ўзбек совет адабиётининг тараққиёт йўлига бир назар соладиган бўлсак, яқин-яқинларгача ҳам адабий танқид бадиий адабиётдан орқада қолиб келганлигини, аксинча, баъзи ҳолларда тўғаноқ бўлганлигини афсус билан қайд этишга тўғри келади.

«Ҳозирги ўзбек романчилигидаги ғоявий ва эстетик изланишлар» мақоласида С. Мамажонов «Оққушлар, оппоқ қушлар» романидаги Нигора экспедицияси тасвирланган ўринларни асар сюжети ва конфликтига таъсири йўқ, деб ҳисоблайди. Бизнингча, кенг кўламли романда иккинчи даражали сюжет чизиқлари ҳам бўлиши мумкин. Чунки бундай ўринлар китобхонга ҳам, асар персонажларига ҳам бироз нафасни ростлаб олиш учун имкон беради, кескин воқеалардан кейин қайта-қайта юзага чиқиб, ривояда ритм яратади. Романбоп ривояда ритмнинг намоён бўлиши, хусусиятлари ва вазифаси масалалари ҳали тадқиқ этишга муҳтож. Бундан ташқари, С. Мамажонов романлардаги камчиликларни кўрсатар экан, негадир ёзувчиларга маслаҳат беришга шошилади. «Танқидчи, — деб ёзган эди Н. Думбадзе, — ёзувчига нималарни айтмоқни зарур деб ҳисобласа, ҳаммасини айтишга ҳақлидир. У фақат ундай ёзиш керак, бундай ёзиш керак, деб ўргатишга ҳақли эмас».

Олим Отахоновнинг «Разолатга олиб боради» мақоласида бадиий асарлар мавжуд ахлоқий нормалардан келиб чиқиб таҳлил қилинади. Бироқ муаллиф ахлоқ ва адабиёт сингари ижтимоий онгнинг икки мустақил тури ўртасидаги муносабатларни нотўғри талқин қилади, адабиёт билан ахлоқ ўртасидаги мураккаб муносабатларни жуда содда ва жўн тушунтиради. Маълумки, бадиий адабиёт ахлоқни эмас, ҳаётни, борлиқни акс эттиради. Санъаткор ёзувчи ҳам ҳаёт ҳодисаларини, персонажларнинг қилмиш-қидирмишларини тасвирлар экан, уларга муайян ахлоқий ҳамда синфий позициядан ёндашади. Лекин асарнинг асосий ғояси эса ҳар доим ҳам авторнинг ахлоқий позицияси билангига эмас, балки характерларнинг ирода йўналиши билан боғлиқ бўлади. Қанийди, ҳаётда ҳамма нарса бизнинг ахлоқ нормаларимизга ва қарашларимизга мувофиқ келаверса? Унда турмушимизда ҳозирги муаммолар бўлмасди, уларни тасвирлаш зарурати ҳам туғилмасди. Унда Нурилло Отахоновнинг «Бу йўллар» ҳикояси ҳам ёзилмасди ва Олим Отахонов ҳам бу ҳикоядан ранжиб, уни танқид қилиб ўтирмасди. Лекин бу ҳаёт. Не иложки, унда ҳамма нарса рисоладагидек бўлавермайди. Адабиётнинг вазифаси эса ахлоқ кодексларини эмас, ҳаётни тасвирлашдир. Бадиий асарларни таҳлил қилганда, мана шу аччиқ ҳақиқатни эсдан чиқармаслик керак. Лекин бу — ёзувчи нимани қандай ёзса, ҳаммасини маъқуллайвериш керак дегани эмас. Ёзувчи ўзи тасвирлаган нарсаларга китобхонни ишонтира олдими, персонажларнинг хатти-ҳаракатларини етарли даражада бадиий ва мантиқий асослай олдими? Ҳамма гап шунда.

Мунаққид ҳикоя авторини халқнинг ахлоқий ақидаларига тажовуз қилишда, бузуқликни тарғиб қилишда, адабиётнинг покиза идеалларига хиёнатда айблайди, авторнинг ўзини ҳам,

www.ziyouz.com kutubxonasi

ахлоқсизга чиқариб қўяди. Бу ҳикояни ўқиган ёшлар йўлдан озиб кетмайдими? Танқидчини ташвишга солган нарса мана шу. Ўйлаб қаранг! Ана шундай одамларни кўрсатмаган билан ҳаётда улар йўқ бўлиб қоладими? Мураккаб ва чигал тақдирлар турмушда бор бўла туриб, уларни бадиий адабиётда кўрсатмаслик, ҳаёт ҳақиқатидан чекиниш, борни йўқ деб ҳаётни бўяб кўрсатишнинг ўзи ахлоқсизлик эмасми?

Муслиҳиддин Муҳитдиновнинг «Барҳаёт ғоялар», Мажид Ҳасановнинг Сирожиддин Аҳмедов билан бирга ёзган «Эрк куйчиларидан бири», Муҳаммаджон Бақоевнинг «Фитрат ижодида атеистик мавзу» мақолаларини тўпламдаги заиф мақолалардан деб айтиш керак. «Барҳаёт ғоялар»да муайян концепция йўқ, бирор бир проблема қўйилмайди. Шу боисдан ҳам у фикримизни бойитмайди. Бундай мақолалар ҳам, эҳтимол, керакдир. Лекин бундай илмий-назарий, адабий-бадиий тўпламларда эмас, дарслик ва қўлланмаларда керак! Мажид Ҳасанов, Сирожиддин Аҳмедов, Муҳаммаджон Бақоевларнинг мақолалари ҳам қуруқ баёнчиликдан иборат. Уларда авторлар Чўлпон ва Фитратни зўр бериб мақташга уринадилар. Бироқ илгари сурилган фикрлар асарлар таҳлили билан ҳам, фактлар билан ҳам мустаҳкамланмайди. Мақола аввалида Чўлпонни ғоявий хатоларга йўл қўйган ижодкор, деб айтилган фикрлар танқид қилингани ҳолда, кейинроқ бориб авторларнинг ўзлари ҳам бирор бир далил-исботсиз Чўлпон «ўз ижодида йўл қўйган ғоявий хато ва камчиликларни тан олиш билан бирга, нотўғри қарашлардан воз кечганлиги» тўғрисида гапирадилар. Қайси ғоявий хатолар тўғрисида гап боряпти? Афсуски, буни билиб бўлмайди. Фитрат ҳақидаги мақолада ҳам шундай ҳолни кўрамиз. Муаллиф шошма-шошарлик билан чиқарилган юзаки хулосалар, пала-партиш тезислар билан чегараланиб қолмасдан диалектика, коммунистик илмий дунёқараш сингари тушунчаларни ўрни келса-келмаса ишлатаверади. Айрим ўринларда тадқиқотчи шундай мулоҳазаларга ҳам бориб етадики, ўқиб ҳайратда қоламиз. «Асардаги бу сатрлар, — деб ёзади Муҳаммаджон Бақоев, — ҳеч қандай изоҳ талаб қилмайди. Шайтон бу ерда диалектик қонунни материалистик асосда тушунишга шама қилиб, бор нарса ўз жойида, лекин одам кўрмаган илоҳий куч йўқ нарса эканлигини таъкидлаб ўтади». Бу жумладан нимани тушунамиз? Бундай юзаки ва бўш мақолалар адабиётимизнинг мураккаб тақдирли намояндалари бўлган Чўлпон ва Фитрат ижодини илмий ўрганишга ҳисса қўшмайди. Чўлпон билан Фитрат ижоди таҳқир ва таъқибларни, ҳар куйга солиб қоралашларни ҳаддан ташқари кўп кўрди. Уларнинг шахси, ижоди қуруқ мақтовларга эса сира муҳтож эмас. Биznингча, бу икки санъаткорнинг адабиётимиз ва маданиятимиз тарихидаги ҳақиқий ўрнини тиклаш учун улар ижодини чуқур ўрганиш, илмий-назарий, бадиий-эстетик ва ижтимоий-тарихий таҳлил қилиш, фақат таҳлил қилиш керак.

Рус тилида икки томлик «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг нашр этилиши маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди, дейиш мумкин. Ушбу китоб рус китобхонлари, мамлакатимиздаги ўзбек бўлмаган кўплаб адабиёт ихлосмандлари ҳамда мутахассислари учун муҳим аҳамиятга эга. Бироқ ушбу тадқиқотнинг ички мазмуни кишини қониқтирмайди. Унда ўзбек классик адабиётининг кўп асрлик тарихий тараққиёти хронологик-тавсифий йўл билан баён қилинади, ҳар бир босқич адабиётнинг ҳаётни бадиий ифода этиш ва образ яратиш имкониятлари ҳамда хусусиятлари кўрсатилмайди, адабиёт тараққиётининг қонуниятлари очилмасдан қолади, назарий масалалар четлаб ўтилади, ўзбек классик адабиёти тараққиётидаги бутун жаҳон адабиёти билан синхрон умумий хусусиятлар тўғрисида гапирилмайди. Натижада жаҳон адабиёти тараққиётидаги умумий жараёнлар ҳамда қонуниятлар ўзбек адабиёти учун хос эмас экан, деган хулоса келиб чиқади, ижодий методлар, адабий оқимлар ёритилмайди, улар тилга олинган ҳолда ҳам жуда жўн гапларни айтишдан нари борилмайди. Масалан, «Тарих»да XVI аср адабиёти тўғрисида гапирилганда (бобни М. Мирзаахмедова ёзган), бу даврда реакцион сарой адабиётига қарама-қарши прогрессив халқ адабиёти ҳам мавжуд эди, бу адабиёт феодал-сарой адабиёти билан ғоявий курашда тобланди, дейилади ва ана шундай феодал-сарой адабиётига зид бўлган, унга қарши ғоявий курашда тобланган адабиёт вакиллари сифатида Бобур билан Муҳаммад Солиҳнинг номлари келтирилади. Масалани бу тарзда қўйиш ва талқин қилиш фақат илмга зидгина бўлмасдан, балки кулгили ҳамдир.

Ўзбек совет адабиётшунослиги ва танқидчилигининг шаклланиши тарихини шартли равишда уч босқичга ажратиш мумкин: биринчи босқичда биз маданий-адабий манбаларни тўпладик, ўргандик, иккинчи босқичда уларни системалаштириб, таъриф-тавсиф қилдик, учинчисида эса, бадиий адабиётнинг санъат сифатидаги хусусиятларини ва моҳиятини тадқиқ қила бошладик, эстетик идрок, бадиий маҳорат сингари санъатни санъат қилиб турган томонларни ғоявий-бадиий ҳамда назарий жиҳатдан ўрганишга киришдик. Бу маданиятимизнинг, фанимизнинг, савиямизнинг жиддий даражада ўсганлиги нишонасидир. Бироқ, минг афсуски, адабиётимиз тарихий тараққиётини ёритувчи ишларга, шу жумладан, «Ўзбек совет адабиёти тарихи», «Ўзбек адабиёти тарихи» сингари капитал ишларга нисбатан бундай дея олмаймиз. Уларда ҳали адабиётнинг тарихий тараққиёти қонуниятлари ҳар бир босқич адабиётининг давр эстетик тафаккури билан боғлиқ хусусиятлари, образ яратиш соҳасида юз берган жиддий эволюцияси чуқур очиб берилган, дейиш қийин. Айрим даврлар адабий ҳодисаларини таҳлил ва талқин қилишда, баъзи бир назарий проблемаларни ёритишда ҳам етарли даражада журъат ва шижоат кўрсатмоқдамиз, деб айта олмаймиз. Жанрларнинг шаклланиши ва спецификасини, ижодий методларнинг пайдо бўлиши ва унга таъсири ҳали ёритилганича йўқ. Адабиётимиз тарихини ёритувчи ишларда ҳанузгача реализм, романтизм, маърифатпарварлик, ренессанс сингари терминлар бемалол ўз ўрни ва мавқеини эгаллагани йўқ. Чунки бу масалаларнинг ўзи айтарли даражада ишлаб чиқилмаган ва истеъмолга киритилмаган. Ҳали шу чоққача адабиётимиз тарихини даврлаштириш масалалари ҳал қилинган эмас. Бунинг устига, ўзбек адабиётининг кўп асрлик тарихини бутун жаҳон ва рус адабиёти билан типологик, синхрон ёритиш масалалари ҳам йўлга қўйилмаган.

Хуллас, адабиётшунослар ва танқидчиларимиз олдида улкан, масъулиятли вазифалар тахланиб турибди. Кўп асрлик бой маданий меросимизни бутун тўлалигича халққа етказиш, совет даврида ижод этган улкан адибларимиз асарларини бугунги давр талаблари асосида чуқур ўрганиш ва нашр этиш, замон синовларига бардош бера оладиган етук тадқиқотлар яратиш йўлида кўп изланишга, машаққат чекишга тўғри келади. Ҳали хотиржам бўлишга вақт эрта...

www.ziyouz.com kutubxonasi

Мундарижа

НАСР

Асқад Мухтор. Тақдир кимнинг қўлида? Ҳикоя 2
Асад Дилмурод. Мулк. Қисса 23
Асад Асилов. Тоғликлар. Қисса 81
Сотволди Ражабов. Йигирманчига ўтар кечаси. Ҳикоя 128
Исажон Султонов. Икки ҳикоя 139
Аҳмаджон Луқмонов. «Қисматда бўлса найлайин...» 162

ШЕЪРИЯТ

Усмон Қўчқор. Шуълалар тўкилиб ётади ойдан 14
Эшқобил Шукуров. Сургун. Туркум 18
Азиз Саид. Садоқат рамзидир шу икки кўзим 63
Самандар Воҳидов. Юлдузлар шивирлаб чалади чапак 68
Баҳром Ғойиб. Меҳнат билан ўтди кунларим 122

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Ҳаётхон. Гулларга сиринғни сўйлаган саҳар. Шеърлар 125

МУШОИРА

Юраклар чайилсин зиёга. **Ғулом Мирза, Саодат Ҳакимова, Тўрамурод Раҳмонов, Шавкат Ҳасанов, Холбек Тошев, Дилшод Қаюмов, Қўчқор Норқобилов, Абдурасул Жумақулов, Набижон Жалолов** шеърлари 131

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Шерали Турдиев, «Падаркуш» фожиаси ҳақида 148
Садриддин Айний. Беҳбудий руҳига иттиҳоб 155
Лазиз Азиззода. Беҳбудий 156

ДРАМАТУРГИЯ

Маҳмудхўжа Беҳбудий. Падаркуш. Фожиа 150

ПУШКИНХОНЛИК

Пушкин. Шеърлар 146

НОДИР САҲИФАЛАР

Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар 157

САНЪАТ

Саодатхон Мирхўжаева. Ўзбек операсига бир назар 168

ПУБЛИЦИСТИКА

Шоди Каримов. Тил билмаган дил билмас 173
Рефик Музаффаров. Мангуликка даҳлдор партизанлар 178

ЕЧИМИНИ КУТАЁТГАН МУАММОЛАР

Абдушукур Хоназаров. Дарахт — ернинг либоси 182

МАҲОРАТ МАКТАБИ

Абдуғафур Расулов. Романнинг машаққатли йўли 185

ТАНҚИДНИ ТАНҚИД

Азим Раҳимов. Замон синови 191

АДАБИЁТЛАР ДЎСТЛИГИ — ХАЛҚЛАР ДЎСТЛИГИ

Хайрулла Исматуллаев. Саховатли қалб мадҳи 196

ТАҚРИЗЛАР

Фарид Усмон. Муқаддас тил 200
Сотимхон Иномхўжаев. Санъатга меҳр нишонаси 201

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Наим Каримов. Бир сатри ҳам унутилмайди 204

ГУЛҚАЙЧИ

Янгибой Худойберганов. Кўрдим 206
Усмон Темур. Бир танишимнинг уйида 206

www.ziyouz.com kutubxonasi